

Стиляна Баталова (София, България)

НОВ ПРОЧИТ НА ДВЕ ПРОЧУТИ СРЕДНОВЕКОВНИ СЛАВЯНСКИ ТВОРБИ

Alda Giambelluca Kossova. *Ad erudiendam fidelium plebem. Esegesi dei primi secoli scritturali paleoslavi (ss. IX–XI)*. (= Scrinia, 8. Collana del Centro Cammarata di San Cataldo). Caltanissetta, Lussografica, 2010. 112 pp.+55 ill.

Книгата, озаглавена „За възпитание на верния народ. Тълкования на старата славянска книжнина от първите векове (IX–XI в.)“, е един успешен опит да се представят на италиански език за по-широк кръг читатели и в нова светлина откъси от два много популярни и ползващи се с голям интерес в международен план средновековни славянски паметника – Пространното житие на архиепископ Методий, прието в палеославистиката за творба на Климент Охридски (IX–X в.), и „Повест за изминалите години“ („Повестъ временных лет“), чиято първа, недостигнала до нас редакция повечето изследователи считат за принадлежаща на киевския летописец Нестор (XI–XII в.). В сборника Алда Джамбелука Косова помества три статии на тази тематика с различен обем и обхват и два превода на италиански език на интерпретираните текстове, снабдени с коментар и бележки.

В увода към книгата известната италианска изследователка умело обяснява своя избор на текстовете и мотивите за тяхното съвместно представяне, изхождайки от културния и духовен контекст на тяхното създаване. Авторката предава интересуващите читателя исторически обстоятелства, макар и накратко, с го-

ляма лекота и насочва вниманието към изследването на двете средновековни славянски съчинения, в които според нея се съдържат онези неоспоримо важни факти и теми, които трябвало да способстват за духовното възпитание на двата славянски народа – българския и руския, отъждествени заради късното си покръстване с „работниците от последния час“ (с. 9) от евангелската притча¹.

В първата статия, озаглавена „За първия старобългарски /старославянски катехизис или Прологът към Житието на Методий“ (*Del primo catechismo palaeobulgaro / paleoslavo, ovvero il Prologo alla Vita Methodii*), най-напред е представено накратко житието на светеца, като произведение, излязло изпод перото на Климент Охридски между последните две десетилетия на IX и началото на X в. Фигурата на св. Методий, боговдъхновеността и значението на делото му според изследователката са били използвани за създаване на нещо повече от житиен текст. Талантливият, много обрарован и вещ в богословието автор на Житието на Методий (по-нататък ЖМ)

¹ Вж. Мт. 20:1–16.

е осъзнавал риска новопокръстените бързо да отпаднат от правата вяра, ако не им се предостави единен, изчерпателен, леснодостъпен и лесноразпространим доктринален модел, поради което този „писар Божи“ (с. 17) обединява в Пролога на ЖМ поредица от цели библейски стихове или техни части и библейски позовавания, която А. Косова разглежда като първи старобългарски катехизис. Чрез ексегетическия анализ по Успенския препис на ЖМ², тя очертава и изяснява аргументацията в индивидуално обособените тематични единици, които съставят сложната структура на Пролога, и по този начин допринася за един нов прочит на текста. Може би трябва да отбележим, че още в увода на книгата се посочва, че работата в тази насока А. Косова започва при подготовката на своя доклад за международната конференция „Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–X в.“ и някои от идеите в основата на настоящата публикация са вече познати на специалистите дори в по-големи детайли (с. 11–12)³. Тъй като изданието обаче е насочено към по-широка, а не тясно специализирана аудитория, както всички цитати и позовавания в текста на статията, така и самият Пролог са приложени в италианския превод.

Втората статия е на тема „За своеобразната руска *Biblia pauperum* (Библия на нищите)“ (*Della (sui generis) Biblia pauperum russa*) и е посветена най-вече на една част от Несторовата

„Повест за изминалите години. Авторката отбелязва, че идеята за тази публикация е узряла по време на подготовката на нов италиански превод от староруски⁴, осъществен от нея, и най-вече като следствие на паралелното и неразривно свързано с това херменевтично проучване на текста на Повестта, излязло в авторитетната поредица „История на християнството – извори“ на издателство „Сан Паоло ди Чинизело Балзамо“⁵. В настоящата статия изследователката представя най-напред личността на хрониста Нестор и историческите обстоятелства – покръстването на Киевска Русия през 988 г. – които провозират и налагат написването на летописа, който за русите, нуждаещи се от укрепване във вярата, чрез приобщаването им към връзката Бог–Вселена–човек (с. 49), ще се яви особено ярко като *Historia salutis* (История на Спасението) в текста, известен в науката като „Речта на Философа“. Тя открива, че текстът на речта е изтъкан в една пета от триста и четиридесетте библейски екстраполации в цялото съчинение, като в последователен ред са предадени най-напред събития, изложени в книги Битие и Изход, а в изграждането на разказа за Спасението на човечеството са използвани за опорни точки библейски позовавания на Книга на Иисус Навин, Съдии, Книга на пророк Осия, Йеремия, Иезекиил, Малахия, Амос, Михей, Варух, Захария, Ездра, и най-вече от Исая, както и от Псалтира. А. Косова отбелязва, че сложният и деликатен преход от Ста-

² Успенский сборник XII–XIII вв. Под ред. С. И. Коткова. М., 1971, 198–208.

³ Вж. също Джамбелука Косова, А. Един изряден старобългарски катехизис: Прологът на Паматъ и житие владжанаго отъца нашего и оучнтеля Мефодия, архиепископа Моравьска. – В: Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–X в. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 17. С., 2007, 408–424.

⁴ За първия италиански превод вж. S b r i z i o l o, I. P. Racconto dei tempi passati: Cronaca russa del secolo XII. Torino, 1971.

⁵ K o s s o v a, A l d a G i a m b e l l u c a. Nestore l'Annalista: Cronaca degli anni passati (XI–XII secolo). Introduzione, traduzione e commento di Alda Giambelluca Kossova. Storia del Cristianesimo – Fonti. Milano, Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo, 2005.

рия към Новия завет намира решението си в любопитството на княз Владимир и в неговия троен въпрос, посредством който само в няколко страници се разкрива земният път на Иисус от Въплъщението до Възнесението. Така представената структура на изложението илюстрира тезата, че по този начин е създаден текст-инструмент, който има за цел да осигури бързо и широко разпространение в по-леснодостъпна форма на теологично вярно, последователно и хомогенно духовно възпитание.

Тематично свързана с предходната е статията, озаглавена „Киев и Монреале сближени от предаността към византийската иконология“. В началото се излагат накратко историческите събития от управлението на Ярослав Владимирович (1019–1054) и се очертава културният и духовният разцвет в Киевска Русия по това време. Отбелязват се усилията, които князът полага за утвърждаване на зараждащата се руска книжовна традиция и стремежът му да превърне Киев в един от най-важните европейски градове. Сред архитектурните и художествените паметници, изградени под влияние на византийските модели от наети константинополски майстори, чието дело намира радушен прием сред местните жители, А. Косова споменава няколко емблематични паметника – митрополитската църква „Св. София“, чийто строеж започва скоро след ръкополагането на Теофемпт за митрополит на Киевска Русия в 1037 г., църквата „Св. Архангел Михаил“, катедралата „Успение Богородично“ в Киево-Печерския манастир. По-нататък италианската изследователка се опира на надежден поради близостта си по време с описваните събития извор за съдбата и дейността на византийските майстори – Киево-Печерския патерик (средата на XIII в.), за да изгради хипотезата си за влиянието на иконологията върху развитието на книжовната традиция, и по-

специално върху хрониста Нестор за създаването на неговия наратив, свързан с библейски лица и събития. Киево-Печерският патерик дава сведение, че за мозаечната украса на катедралата „Успение Богородично“, издигната в Печерския манастир по времето на предстоятелството на Никон Велики (1074–1088), били повикани художници от Константинопол и че ризницата на манастира все още пазела по онова време техните свитъци и книги. Според А. Косова думите „свитъци и книги“ несъмнено означават скици и модели за възпроизвеждане, т.е. онези неотменими средства, които са необходими за ориентиране в иконографията на сюжета или изобразителната тема. Потвърждение на това свое мнение тя намира във факта, че всички засвидетелствани цикли, като се започне от този в „Св. София“ в Киев потвърждават с тяхната кохерентност и дълбока вътрешна логика, присъствието на монаси със солидна богословска подготовка, които с голяма скрупулозност бдят за съблюдаване на Свещеното писание. Предположението си, че Нестор се е възползвал от *книгите и свитъците*, съхранявани в ризницата на неговия манастир, изследователката мотивира чрез сложния художествен план на „Повест за изминалите години“, и по-специално на внимателния подбор на библейски теми и стихове, който стои в основата на изложението, определено от нея като руска *Biblia pauperum* (Библия на нищите). Затова според А. Косова именно от работните инструменти на византийските автори Нестор извлича знание как да усвои скъпоценен за новопокръстените руси книжовен синтез от първостепенна важност за духовните наставници на верните и идеята за своята „Библия на нищите“. Още едно потвърждение за допустимостта на подобна хипотеза за А. Косова са паралелите на

текст и образ между „Повест за изминалите години“ в „Речта на Философа“ и изобразителните цикли от византийските мозайки в катедралата в Монреале или тези от катедралата в Чефалу. Като един вид приложение към последните две статии е даден превод на италиански език на дискутирания в тях текст – „Речта на Философа“, богато илюстриран с хромолитографиите от албума на Доменико Бенедето Гравина, възпроизвеждащи библейски сцени от катедралата в Монреале⁶.

Книгата е снабдена с индекси на библейските цитати и избрана библиография, в която тесните специалисти може би не биха открили най-новите изследвания, посветени на славянските

книжовни паметници или тези на византийското културно и художествено влияние, но тя несъмнено би ориентирала добре младите специалисти в техните първи стъпки в полето на славистиката и би насърчила понататъшния им и по-задълбочен интерес. Също така може да се очаква успешното привличане на вниманието на други специалисти в областта на средновековната култура, които не биха могли да използват двата разглеждани паметника в оригинал. Целта е както общото им насочване към самите текстове и тяхното съдържание, така и към историята на двата славянски народа, които имат собствен и различен път на християнизация и укрепване във вярата.

*Стиляна Баталова,
Кирило-Методиевски научен център, БАН*

⁶ Gravina, Domenico Benedetto. Il Duomo di Monreale illustrato e riportato in tavole chromo-litografiche, Stab. Tip. F. Lao, Palermo, 1869, disegnatori P. Di Giovanni e G. Patricola, incisore G. Frauenfelder.

Stiljana Batalova (Sofia, Bulgaria)
“PALAEBULGARICA”, XXXV (2011) 2, pp. 85-88

Nuova lettura di due celebri componimenti slavi medievali

A l d a G i a m b e l l u c a K o s s o v a, *Ad erudiendam fidelium plebem. Esegesi dei primi sunti scritturali paleoslavi ss. (IX-XI)*. (= **Scrinia**, 8. Collana del Centro Cammarata di San Cataldo). Caltanissetta, Lussografica, 2010. 112 pp. + 55 ill.

Il libro intitolato **Ad erudiendam fidelium plebem. Esegesi dei primi sunti scritturali paleoslavi** (ss. IX-XI). (= **Scrinia**, 8. Collana del Centro Cammarata di San Cataldo). Caltanissetta, Lussografica, 2010, 112 pp. + 55 ill. propone un ben riuscito tentativo di offrire a un più vasto pubblico italiano e in un’ottica innovativa degli *excerpta* da due testi slavi medievali che godono di vastissima popolarità e vivo interesse internazionale: la *Vita Methodii*, componimento dagli specialisti in paleoslavistica concordemente attribuito a Clemente vescovo di Ocrida (IX-X) e la *Cronaca degli anni passati (Povest’ vremennykh let)*, la cui prima stesura, non pervenutaci, con una certa concordia gli specialisti attribuiscono al cronista kieviano Nestore (XI-XII s.). Il volume di Alda Kossova accoglie tre studi, di differente ampiezza, incentrati su questa tematica, nonché le traduzioni in italiano dei due testi analizzati, corredati di annotazioni e commenti.

Nella *Premessa* del volume la nota studiosa italiana espone con nitidezza le ragioni della scelta dei componimenti e soprattutto i motivi della loro congiunta presentazione, evidenziandone il comune contesto culturale e spirituale della loro genesi. Quantunque con accorta concisione, l’A. non manca di richiamare, a favore del lettore interessato, le circostanze storiche orientandone l’attenzione verso l’analisi dei due testi slavi medievali, che, a suo giudizio, evocano gli inconfutabili accadimenti e le tematiche che avrebbero garantito l’*educazione spirituale* dei due popoli slavi, quello bulgaro e quello russo, tardivamente giunti alla conversione al cristianesimo e per ciò stesso accomunati “agli operai dell’ultima ora” (p. 9) della parabola evangelica¹.

Il saggio d’apertura, **Del primo catechismo paleobulgaro/paleoslavo, ovvero il Prologo alla Vita Methodii**, informa brevemente sulla *Vita* del santo, un componimento creato dalla penna di Clemente d’Ocrida, databile fra ultimi due decenni del IX e l’inizio del X secolo. La figura di Metodio, la sua opera ispirata dal Signore e il valore del suo retaggio, a giudizio della studiosa perseguivano la creazione di qualcosa che andasse ben oltre il puro testo agiografico. Al talentoso, colto e teologicamente erudito estensore della *Vita Methodii* (oltre *VM*) di certo non sfuggiva il rischio che i neoconvertiti al cristianesimo ben presto si sarebbero potuti allontanare dalla nuova fede, qualora non fosse stato assicurato loro un esaustivo modello dottrinale, facilmente accessibile e di rapida diffusione. Da qui l’esigenza impellente di questo “*scriba Dei*” di contessere nel *Prologo* della *VM* una lunga sequela di versetti biblici (integrali o frammenti), che A. Kossova studia ed identifica quale primo catechismo paleobulgaro/paleoslavo. Attraverso l’analisi esegeti-

¹ Cfr. Mt. 20, 1-16.

ca del codice *Uspenskij* della *VM*² ella delinea ed enuclea le valenze delle argomentazioni contenute nelle diverse autonome unità tematiche che compongono la complessa struttura del *Prologo*. Ed è così che la studiosa perviene ad una nuova lettura del testo. Forse va specificato, comunque che, sin dalla *Premessa* del volume in esame, A. Kossova segnala che la sua indagine è maturata durante la preparazione della relazione letta alla conferenza internazionale sul tema ***Problemi del retaggio Cirillo-Methodiano e la cultura bulgara nei secoli IX-X*** e quindi alcune delle idee alla base della presente pubblicazione potrebbero essere già note agli specialisti, a volte anche corredate da dettagli più generosi (vedi pp.11-12)³. Poiché il volume si rivolge ad un pubblico più vasto e non unicamente ad un auditorio di specialisti cirilometodiani, tutte le citazioni ed i rimandi ai testi paleoslavi, ivi compreso il *Prologo* stesso, sono riportati in versione italiana.

Il secondo studio accolto nel volume tratta *Della (sui generis) Biblia pauperum russa* e accentra l'attenzione quasi esclusivamente su quella parte del *corpus* annalistico della *Cronaca degli anni passati* (ossia *Povest' vremennyh let*) che rievoca la nestoriana narrazione della preparazione al battesimo della Rus' kieviana. L'autrice segnala che la scelta di intraprendere quest'indagine è maturata intanto che approntava una nuova traduzione della *Cronaca* dal russo antico in italiano⁴, da lei poi realizzata e soprattutto quale risultato dello studio parallelo, indissolubilmente connesso all'indagine ermeneutica della *Cronaca*, edita nella prestigiosa collana *Storia del cristianesimo Fonti* delle Edizioni San Paolo di Cinisello Balsamo⁵.

In apertura del saggio la studiosa subito delinea la figura dell'annalista Nestore, nonché le circostanze storiche – il battesimo della Rus' kieviana nel 988, che stimolarono ed imposero la stesura della *Cronaca*, opera che per i Russi, bisognosi di consolidamento nella fede per mezzo della loro affiliazione al legame Dio-universo - uomo (p. 49), si manifesta nel suo fulgore di vera e propria *Historia salutis* (*Storia della Salvezza*), testo scientificamente noto col titolo *Discorso del filosofo*. La studiosa scopre che il testo del *Discorso* si compone per un quinto delle trecentoquaranta estrapolazioni bibliche presenti nell'intero componimento e che in ordine di successione sono citati per primi gli accadimenti esposti nei libri *Genesi* ed *Esodo*, mentre nella tessitura del racconto della *Salvezza dell'umanità* i punti dei riferimenti e dei richiami biblici attingono ai libri di Giosuè, Giudici, Osea, Geremia, Ezechiele, Malachia, Amos, Michea, Baruc, Zaccaria, Esdra e soprattutto a quello di Isaia e al Salterio. A. Kossova sottolinea che il passaggio, complesso quanto delicato, dal Vecchio al Nuovo testamento trova la sua soluzione nella curiosità del principe Vladimir e del suo triplice quesito, grazie al quale in sole poche pagine vi è narrato il percorso terreno di Gesù, dall'Incarnazione all'Ascensione. La struttura della

² Cfr. *Uspenskij sbornik XII-XIII s.* Pod. red. S. I. Kotkov, Mosca, 1911, pp. 198-208.

³ Vedi anche Giambelluca Kossova, A., *Edin izrjaden starobalgarski katehizis: Prologät na Pamët i žitie blaženago otäca našego i oučitelen Mefodija, arhiepiskopa Morav'ska*, in *Problemi na Kirilo-Methodievoto delo i na balgarskata kultura prez IX-X v.*, in *Kirilo-Methodievski studii*, Kn. 17, 2007, pp. 408-424.

⁴ Per la prima traduzione italiana cfr. v. *Racconto dei tempi passati*. Cronaca russa del secolo XII, Torino, 1971, a cura di I. P. Sbrizziolo, Einaudi Editore, Torino, 1971.

⁵ Nestore l'Annalista, *Cronaca degli anni passati (XI-XII secolo)*, *Introduzione, traduzione e commento* di Alda Giambelluca Kossova, Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano), 2005.

narrazione così concepita rafforza la tesi che in tal maniera si creava un testo strumento atto ad assicurare la più rapida e ampia diffusione di un'educazione teologicamente veridica, consequenziale e omogenea.

Il capitolo *Kiev e Monreale accomunate dalla fedeltà all'iconologia di Bisanzio* si presenta tematicamente connesso allo studio che precede. In apertura una breve sintesi ragguaglia sugli accadimenti storici sotto il governo del principe Jaroslav Vladimirovič (1019 - 1054) e testimonia l'effervescenza culturale e spirituale della Rus' kieviana in quei decenni. Sono evidenziati i rimarchevoli effetti positivi dei gravosi impegni posti in atto dal principe ai fini di consolidare la nascente tradizione scrittoria della Rus', nonché la sua aspirazione di riuscire ad annoverare Kiev fra le città più importanti d'Europa. Fra i monumenti architettonici ed artistici, edificati da selezionate maestranze costantinopolitane che, riproducendo modelli bizantini, godevano del marcato entusiasmo della popolazione locale, A. Kossova menziona alcuni monumenti emblematici: la cattedrale di Santa Sofia, la cui costruzione venne avviata poco dopo la nomina di Feopempt a Metropolita di Kiev nel 1037, la chiesa di Sant'Arcangelo Michele, la cattedrale dell'Assunzione della Vergine nel Monastero kieviano delle Grotte. Nel prosieguo la studiosa italiana si appella ai dati offerti da una fonte attendibile - il *Paterikon* del Monastero kieviano delle grotte (metà XIII s.), cronologicamente prossimo agli avvenimenti trattati, che testimonia dell'attività e della fine terrena delle maestranze bizantine, per rafforzare la tesi dell'influenza iconologica greca sul divenire della tradizione letteraria russa, e più specificatamente della *Cronaca* di Nestore, soprattutto nelle parti connesse a personaggi e accadimenti biblici. Il *Paterikon*, infatti, fra tanto altro attesta che per il rivestimento musivo della cattedrale dell'Assunzione della Vergine, fatta erigere entro il perimetro del Monastero delle grotte dal Grande Nikon (suo igumeno nel periodo 1074 - 1088) furono chiamati dei pittori da Costantinopoli e che la sagrestia del Monastero all'epoca ancora "custodiva i loro rotoli e i loro libri". E' indubitabile, a giudizio di A. Kossova, che i termini "*rotoli e libri*" sottintendono "i disegni ed i modelli" da riprodurre, vale a dire quei mezzi insostituibili ai fini del corretto orientamento nell'iconografia del soggetto, ossia del tema da raffigurare. Conferma di tale sua valutazione la studiosa ravvisa nel dato oggettivo che tutti i cicli figurativi, a partire da quello nella cattedrale di Santa Sofia in Kiev, conservatisi fino ad oggi, con la propria coerenza e salda logica interna, testimoniano della presenza di monaci teologicamente ben preparati, i quali vigilavano con il massimo scrupolo sul rispetto delle tematiche scritturali. Così la studiosa rafforza la sua convinzione che Nestore debba aver fruito abbondantemente "*dei libri e dei rotoli*" custoditi nella sagrestia del proprio convento, sia ai fini della costruzione della complessa struttura artistico-narrativa della *Cronaca degli anni passati*, che per l'affinamento della accuratissima scelta dei singoli temi e versetti sacri. L'ipotesi che Nestore si sia avvalso dei *libri* e dei *fascicoli* custoditi nella biblioteca del suo monastero secondo la studiosa trova conferma anche nella complessa struttura della *Cronaca degli anni passati* e più concretamente nell'accurata selezione dei temi e dei versetti scritturali, che fungono da nucleo fondante dell'esposizione narrativa, tanto da consentirle di ravvisare in una sua parte una vera e propria *Biblia pauperum* (*Bibbia dei poveri*). Da qui nasce anche la convinzione di A. Kossova che proprio dagli strumenti di lavoro delle maestranze bizantine Nestore attingesse il sapere utile ad approntare per i Russi neobattezzati la preziosissima sintesi, di primaria importanza per i precettori spirituali dei neofiti, e, forse, anche l'idea stessa della sua *Biblia pauperum*. Un'ulteriore conferma, che tale ipotesi possa risultare ben plausi-

bile, Kossova la scopre nella corrispondenza fra testo e raffigurazione de *Il Discorso del Filosofo*, tramandato nel *corpus* della *Cronaca degli anni passati* e i figurativi cicli parietali dei mosaici bizantini che ornano la Cattedrale di Monreale, e in parte anche quella di Cefalù.

Completano il volume l'analisi ermeneutica del testo russoantico, la traduzione in italiano del *Discorso del filosofo*, riccamente illustrato dalle cromolitografie tratte dal volume di Domenico Benedetto Gravina⁶, riproducenti le scene bibliche che adornano le pareti della cattedrale di Monreale

L'edizione è corredata degli indici delle citazioni bibliche, dei nomi e delle illustrazioni e di una bibliografia selezionata nella quale gli specialisti probabilmente non incontreranno gli studi più aggiornati, dedicati ai monumenti letterari slavi o all'influenza culturale ed artistica bizantina, ma senza alcun dubbio essa ben orienterà i giovani specialisti nei loro primi passi nell'ambito della slavistica e incoraggerà il loro interesse per l'approfondimento.

Ci si attende altresì che il volume attragga la fruttuosa attenzione di altri specialisti, che pur operando nell'ambito della cultura medievale, barriere linguistiche precludono loro la diretta fruizione dei due monumenti. Si auspica, quindi, oltre al generale orientamento verso i componimenti stessi e il loro contenuto, un maggiore interesse verso la storia congiunta dei due popoli slavi, che comunque vantano cammini di cristianizzazione individuali e differenziati.

Stiljana Batalova
PhD Chief Assistant Professor
Cyrillo-Methodian research centre
Bulgarian Academy of Sciences
13 Moskovska Street, SOFIA

⁶ **Domenico Benedetto Gravina**, *Il Duomo di Monreale illustrato e riportato in tavole cromolitografiche*, Stab. Tip. F. Lao, Palermo disegnatori P. Di Giovanni e P. Patricola, incisore G. Frauenfelder.